

УДК 57:911.52(251.1):001.1

Дайнеко П.М.

ЕВОЛЮЦІЯ НАУКОВИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СТЕПОВІ ЛАНДШАФТИ В БОТАНІКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Херсонський державний університет; e-mail: daynekorpm@gmail.com

В процесі написання статті розкриті особливості трансформації наукових поглядів на степові ландшафти в контексті розвитку та становлення ботанічних та географічних досліджень, обґрунтована доцільність конкретизації даної термінології для вирішення регіональних питань раціонального природокористування.

Ключові слова: степ, степові ландшафти, степова зона, ботаніко-географічні дослідження, раціональне природокористування.

Постановка проблеми. Питанням вивчення сучасного стану степів приділяється значна увага, що обумовлюється нагальністю вирішення регіональних проблем, пов'язаних з раціональним природокористуванням, збереженням степового біологічного та ландшафтного різноманіття, зменшення частки агроландшафтів в межах південних областей України. Саме тому аналіз наукових здобутків в області дослідження степової зони є актуальним та вимагає конкретизації.

Аналіз публікацій та досліджень. Широким колом питань щодо дослідження степових ландшафтів займаються як вітчизняні вчені, так і закордонні. Теоретичною базою для проведення аналізу наукових поглядів на степові ландшафти є наукові праці видатних науковців, серед яких слід виокремити монографії Л. Берга, Д. Арманда, Ф. Мількова, В. Докучаєва, Є. Лавренко, Г. Висоцького Е. Еверсмана, С. Коржинського, О. Бекетова, В. Мордкович, О. Чибилева тощо [1, 2, 3, 6, 7, 10, 14, 15, 20, 21, 24].

Мета та завдання дослідження. Мета дослідження полягає в розкритті особливостей трактування степових ландшафтів та трансформації поглядів на степову зону в процесі розвитку ботаніко-географічних досліджень. Відповідно до мети були поставлені завдання: а) обґрунтувати доцільність конкретизації терміна «степові ландшафти»; б) проаналізувати зміни в термінології, що відбулись в контексті розширення знань та свідомості вчених минулих століть відносно природи степів; в) запропонувати деталізоване визначення степових ландшафтів на основі проведеного аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наявність великої кількості різних точок зору відносно природи степів, її характерних рис та особливостей вказують на достатньо довгий та суперечливий процес формування геоекологічних уявлень про степові ландшафти у вітчизняній географічній науці [7].

Для формування цілісної картини та комплексного аналізу наукових досягнень в області дослідження степових ландшафтів, ми вважаємо за необхідне зупинитись на його етимології. Походження слова «степ» дуже складно встановити, на що вказують ряд суттєвих факторів. Мовознавець М. Фасмер вважає українську форму «степ» як таку, що неодмінно мала б походити від «стъпъ», або бути російським запозиченням, бо інакше мало б з'явитися українське «стіп» [23]. Проте, в колі фахівців-лінгвістів, дане припущення вважають помилковим, адже в українській мові є значна кількість іменників, які не мають відтягнутого наголосу, що зберігають давнє «е». Г. Бейлі припускає, що слово «степ» споріднене з осетинським «таераен» – плаский, рівний, однак мовознавці мають сумніти відносно даного припущення, адже відомо, що слово «таераен» походить від тюрського «тапан ~ табан» – підошва, плоске місце. Інший лінгвіст Р. Брандт намагається вивести слово «степ» з «тепу», «тепти» – бити, тобто «степ» – вибите місце, або з «топтат» – витоптано, втім ця гіпотеза досі обговорюється в широкому колі спеціалістів даної тематики на предмет її достовірності [11].

М. Фасмер також відмічає інакший варіант етимології даного слова – холка, шийна частина хребта коня або безліса відкрита височина [23]. Продовжуючи цю версію, В. Меркулова припускає, що при русі слов'ян на південний схід, на територію причорноморських степів, це недоторкане пасовище, море трав було названо степом. Місцевість там була то горбиста, то рівнинна, але характер її залишався той же [18]. З огляду на зауваження М. Фасмера про можливий зв'язок слів «степ», «холка коня» та «безлісна височина, вододіл» і гіпотезу В. Меркулової про походження ландшафтного терміна степ, Е. Мурзаєв передбачає безпосередній перехід орографічного терміну рос. степ – плоска безлісна височина, вододіл, холка, суха смуга, в північний і уральський говори, укр. степу – обрив, скеля, гора, підніжжя, піднесеність (І. Срезневський) в ландшафтний термін степ [22].

Хоча слово має давнє походження, в українській літературі воно простежується лише з XVII ст. Певно, до цього часу, існували зручніші й традиційніші книжні слова, що виступали в даному значенні. Наприклад в давньоруських літописах стеги Північного Причорномор'я називають полем, яке доводилося на великих відстанях долати по найбільш зручним для цього місцях, тобто по вододілах [16].

Поява і поширення терміну степ в його нинішньому ландшафтному значенні хронологічно і територіально пов'язують з виникненням козацтва (Запоріжжя, Дон, Терек). Степові простори асоціювалися з нескінченними дорогами, що проходять по вододілах, і вважається, що застосований до них орографічний термін укр. степ, рос. степь отримав значення ландшафтного терміну саме у козаків, що осіли в степах [11].

В якості першого географічного опису природи степів ми використовуємо книгу Геродота «Історія» (приблизно 485-425 рр. до н. е.). В четвертому томі «Історії» Геродот описує скіфські землі рівними, добре зрошеними і суцільно вкритими травою. Неодноразово Геродот підкреслює безлісся причорноморських степів, де лісів було настільки мало, що скіфи використали замість дров кістки тварин [8].

Важливий внесок в історію дослідження степів півдня України в цілому належить французькому військовому інженеру та картографу Г. де Боплану, який одним з перших виконав картографічну роботу, що відобразила території сучасних південних областей країни у вигляді Української географічної карти великої території, а також 12 карт для окремих територій. На одній з його карт України (Carte d'Ukraine) степи називають по-латинськи *Loca Deserta* «незаселені, безлюдні, пустинні місця» і по-польськи *Dzikie Pole* «дике поле» [4].

Загалом, за територіями Північного Причорномор'я назва «дике поле» закріпилася надовго (в московській документації XVI-XVII ст. переважно зустрічається термін «поле», а на західноєвропейських картах – «*Loca desolata*», або як згадувалось раніше «*Loca deserta*»).

Важливим джерелом для аналізу наукових здобутків в сфері дослідження степових ландшафтів є праці та записки географів-мандрівників. Доцільно зауважити, що роботи присвячені даній тематиці починаючи з другої половині XVIII ст. вже носять конкретний характер та використовуються переважно в наукових цілях, в порівнянні з діячами Великих географічних відкриттів, які, як правило, не були вченими і не ставили перед собою наукових завдань.

Одним з перших здійснив географічну експедицію у новоросійські степи природознавець І. Гильденштедт (1774 р.) [9]. Особливістю його спостережень на степових ландшафтах, окрім фізико-географічних аспектів, був інтерес до культурних рослин, що використовувались в сільському господарстві, їх врожайності, шляхи оранки та умови землекористування. Матеріали І. Гильденштедта носили узагальнюючий характер, втім описи і характеристики ґрунтів, тваринного та рослинного світу південних степів України є цінними і на сьогодні.

Наступні спроби комплексного опису степової зони були здійснені при фізико-географічному районуванні сучасних земель півдня України та Росії В. Зуєвим в праці «Путешественные записки» (1787 р.) та Е. Зябловським [12, 13]. В праці «Новейшее землеописание Российской империи» Е. Зябловський виділяє домінуючі риси надзвичайної сухості та безводдя територій, нестачі лісів і луків, переважання солончаків, малої частки земель придатної для сільськогосподарського освоєння. Хоча уявлення про степові простори Е. Зябловського були досить орієнтовні, проте він вірно відмічає панівний

характер степів на теренах півдня Російської імперії від пониззя Дністра, через Буг, Дніпр до Волги та Уралу [13].

Цікаві міркування щодо природи степів виразив російський географ-дослідник О. Міддендорф (1882 р.), порівнюючи степовий тип ландшафтів з тундровим (на ряду з терміном «типова тундра» він використовує термін «типовий степ»). На його думку, різні за своєю природою причини в степах та тундрі ведуть до тотожних наслідків, виражених безліссям. Тундрова рослинність потребує більше тепла, в той час як степова рослинність – вологи, тому степ нерозлучно пов'язаний з континентальним кліматом. Науковець, випереджуючи час, один з перших наблизився до розуміння степу як зонального явища, використовуючи термін «степовий пояс» він виділяє чорнозем як типовий прояв степів та вказує на його тісний взаємозв'язок з характерним фауністичним світом [19].

На залежність природних особливостей степової зони від кліматичного фактору (середня температура повітря, опади, переважаючі вітри), окрім О. Міддендорфа вказують в своїх наукових роботах інші відомі вчені-натуралісти (О. Бекетов, К. Веселовський) [2, 5]. К. Веселовський характеризує степ наполягає на його рівнинності, безліссі та недоліку води, проте відмічає, що це не єдині характерні риси, адже і в степах Сахари зустрічаються оази [6]. Продовжуючи тему природного безлісся степів, відомий геоботанік С. Коржинський описує степи як більш-менш рівні сухі безлісні простори, рясно вкриті трав'янистою рослинністю, незалежно від рельєфу [14].

Протягом тривалого часу вчені не могли дійти консенсусу стосовно більш раціонального та деталізованого трактування степових ландшафтів та його головної ознаки (тип рослинного покриву чи характер місцевості). Степи вже розглядають як особливі географічні утвори, проте більшість вчених ХІХ століття ще не мають чітких знань в даній галузі для виокремлення понять «степ» та «пустеля» і не пов'язують їх з характерними чорноземними ґрунтами.

В процесі розвитку географічних і ботанічних знань (середина ХІХ – початок ХХ ст.), зміни ступеня освоєння та заселення степів Північного Причорномор'я, а також трансформації суспільного мислення спостерігається розширення уявлень про степові ландшафти та формування двох підходів до вивчення поняття «степ»: географічного та геоботанічного.

Починаючи з середини ХІХ ст. більшість вчених приділяла увагу флористичній характеристиці степової області, зони (Е. Еверсман, Г. Висоцький, Є. Лавренко). Найбільш вдала спроба опису степової зони належить видатному українському геоботаніку Є. Лавренку, відповідно до якого основною ознакою степової зони є степовий тип рослинності, який характеризується пануванням угруповань більш-менш мікротермних (морозостійких) ксерофільних (посуhostійких) і часто склерофільних

дерновинних трав, переважно дерновинних злаків. Отже, степовою зоною можна вважати ту, де такий тип рослинності займає домінуючі площі серед природного рослинного покриву [15].

Важливий внесок у дослідження степових ландшафтів належить російському вченому-досліднику Е. Еверсману, який випустив у 1840 р. книгу «Естественная история Оренбургского края», що базувалась на польових дослідженнях 1816-1826 рр. У цій праці автор розділяє вивчену територію на 3 смуги, які відповідають гірсько-лісовому поясу Уралу і ландшафтним зонам степів і напівпустель («сухих степів»), причому в останніх він виділяє дрібніші природні одиниці – степи глинисті, солонцюваті і піщані, солончаки і соляні грязі [24]. Таким чином, тут, мова вже йде про природні територіальні комплекси різного рівня, хоча Е. Еверсман цього терміна не вживав.

Е. Еверсман дає дуже вдале для свого часу визначення степових ландшафтів: «Степью вообще мы называем довольно обширное, более или менее плоское и сухое пространство земли, поросшее только низкими, в сухменных местах прозябающими растениями ... понятие о степи вообще исключает присутствие лесов». Окрім цього, науковець зауважує, що степова флора представлена багаторічними кореневищними рослинами, з переважанням злаків та низьких чагарників, а характерною відзнакою степів є ковила. Розвиваючи кліматичну гіпотезу безлісся степів, він виділяє сухість клімату степів та недолік вологи як головні причини даного процесу [24].

Г. Висоцький в контексті дослідження степів дає достатньо повну їх характеристику, акцентуючи увагу на сухість клімату, солонцюватість степових ґрунтів, рівнинний рельєф, що ускладнює дренаж. Переважаючим фактором при визначенні степів, на думку Г. Висоцького, залишається характерний рослинний покрив [6].

Суперечливі спроби визначення степів належать вітчизняним та зарубіжним географам. Згідно географічної напрямку, степи належать до однієї з природних географічних зон з особливим набором природних умов. Визначальну роль в характеристиці степової зони поряд з типом рослинності відіграє рівнинність поверхні, відсутність лісів, ґрунтовий покрив, а також континентальний клімат. Території, що знаходяться в степовій зоні, все одно залишаються степовими не залежно від зміни ступеня розораності протягом тривалої господарської діяльності людини чи зміни типу рослинності.

Відомий російський географ Л. Берг вважав степами відносно рівний простір, безлісний, не заболочений і покритий протягом всього вегетаційного періоду трав'янистою рослинністю на ґрунтах чорноземного типу. Незважаючи на доволі вдалі спроби характеристики степів, Л. Берг хибно вважав, що географам слід вивчати тільки розподіл ландшафтів у просторі, не розглядаючи їх розвиток в часі [3].

О. Маринич описує степові ландшафти як тип рівнинних ландшафтів, що сформувалися в умовах недостатньої зволоженості й достатньої кількості тепла на лесових породах і лесах. Характеризуються рівнинно-низовинною і схилово-височинною поверхнею, розчленованою долинами, балками та ярами, з великою кількістю степових подів на вододілах [17].

Наприкінці ХІХ ст. наука про ландшафти, територіально – в Україні і частково в Росії, розвивається завдяки узагальненню В. Докучаєвим результатів земських експедицій (1882-1916 рр.) і експериментів, що апріорно з початку ХІХ ст. проводили українські землероби і лісівники (В. Ломиківський, І. Овсинський, В. Графф, В. Скаржинський та ін.). В. Докучаєв вперше всебічно охарактеризував особливості степів в історичному та екологічному аспектах і виконав системний аналіз екологічної кризи степової зони в роботі «Наши степи прежде и теперь» [10]. Вчення про ландшафт почало формуватися в рамках біогеографії, ґрунтознавства, лісознавства, болотознавства, як уявлення про зв'язки різних компонентів і їх вплив на формування рослинності, ґрунтів, тваринного світу. Було доведено, що характер зв'язків між природними компонентами обмежений територіально.

На нашу думку, цікавим є загальне трактування терміна «ландшафт» (за Ф. Мільковим та Д. Армандом) згідно з яким, він визначається як синонім фізико-географічного, природного територіального комплексу і може бути застосований для різних за розміром і складністю територій (наприклад, ландшафт Руської рівнини, лучний ландшафт, степовий ландшафт) [1, 20]. В ході проведення районування півдня Руської рівнини на основі степової і лісостепової географічних зон Ф. Мільков (1977 р.) характеризує степову зону помірного поясу за континентальним кліматом, безліссям, пануванням в природному рослинному покриві злакових степів на чорноземах і темно-каштанових ґрунтах.

Висновки. В процесі формування уявлень про природу степів, зміни концепції використання степових ландшафтів в ході їх господарського освоєння, термін «степ» трансформувався і уточнювався. Географічний та геоботанічний підходи до визначення степових ландшафтів переплітаючись доповнюють один одного. Тому дійсно повне та неупереджене визначення степів можливе за умови поєднання ботаніко-географічного підходу, коли степова зона виділяється не лише за географічними показниками (рівнинність рельєфу, сухість клімату, чорноземні ґрунти), а також за фітоценологічними характеристиками.

Як зауважує В. Мордкович, об'єктивною причиною невизначеного уявлення про степи є надзвичайна розмаїтість степних біомів, що зумовлюється перш за все великою їх протяжністю в просторі. Науковець слушно зауважує, що для більш точного визначення степової екосистеми необхідно застосовувати всі її складові елементи: клімат, рослинний і тваринний світ, мікрофлору і ґрунти [21].

Підсумовуючи різні точки зору ми дотримуємось визначення степу як такого типу рівнинного ландшафту або біому, що сформувалися в умовах недостатньої зволоженості й достатньої кількості тепла в регіонах помірною та субтропічною поясів Південного та Північного півкуль, характеризується переважаючим безліссям та поширенням дерновинних злаків на чорноземних та каштанових ґрунтах, специфічним набором представників степового тваринного світу, особливо придатні до сільсько-господарського освоєння, зокрема орні та сінокосно-пасовищні угіддя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арманд Д. Л. Наука о ландшафте : (Основы теории и логико-математические методы) / Д. Л. Арманд. – М.: Мысль, 1975. – 288 с.
2. Бекетов А. Н. Климат Европейской России / А. Н. Бекетов // Русский вестник. – 1859. – Т.19. – №3. – С. 375-403.
3. Берг Л. С. Географические зоны Советского Союза / Л. С. Берг. – М.: Огиз-Географгиз, 1952. – Т. 2. – 510 с.
4. Боплан Г.Л. де. Опис України / Г. Л. де Боплан [пер. з фр. Я. Кравця, З. Борисюк]. – К., 1990. – 256 с.
5. Веселовский К.С. О климате России / К.С. Веселовский. – СПб., 1857. – С. 396.
6. Высоцкий Г.Н. Степи Европейской России // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. – СПб.: Издание А.Ф. Девриена, 1905. – Т. 9. – С. 397-443.
7. Геоэкологические проблемы степного региона / Под ред. члена-корр. РАН А. А. Чибилёва. – Екатеринбург: УрО РАН, 2005. – С. 8
8. Геродот. Історія: в дев'яти книгах / Геродот; [ред. П.П. Толочко; АН України. Ін-т археології]. – К.: Наукова думка, 1993. – 575 с.
9. Гильденштедт И. А. Дневник путешествия в южную Россию академика Санкт-Петербургской Академии наук Гильденштедта в 1773–1774 г. / И. А. Гильденштедт; [пер. с нем. М. Шугурова // Записки Одесского общества истории и древностей, 1879. – Т. 11. – С. 180-228.
10. Докучаев В. В. Наши степи прежде и теперь / В.В. Докучаев. – Москва: Сельхозгиз, 1953. – 152 с.
11. Дрогобич Н.Е. О происхождении ландшафтного термина степь / Н. Е. Дрогобич, В. А. Бушагов // Степи Северной Евразии: Материалы III Международного симпозиума. – Оренбург: ИПК «Газпромпечатъ», 2003. – 607 с.
12. Зуев В. Ф. Путешественные записки Василья Зуева от С. Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году / В. Ф. Зуев [подгот. текста, вступ. статья, коммент. М.Э. Кавуна; Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины]. – Днепропетровск: Герда, 2011. – 394 с.
13. Зябловский Е.Ф. Новейшее землеописание Российской империи / Е. Ф. Зябловский. – СПб.: Типография И. Глазунова, 1807. – С. 42–43
14. Коржинский С. І. Степи / С. І. Коржинский // Энциклопедический словарь [ред. Ф. А. Брокгауз, Е. А. Ефрон]. – СПб., 1901. – Т. 62. – С. 598-603.
15. Лавренко Е. М. Степи Евразии / Е. М. Лавренко, З. В. Карамышева, Р. И. Никулина. – Львов: Наука, 1991. – 146 с.
16. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.

17. Маринич О. М. Фізична географія України / О.М. Маринич, П.Г. Шищенко. – К.: Знання, 2005. – 511 с.
18. Меркулова В.А. Заметки из истории и этимологии слов // Этимология. 1968. – М., 1971. – С. 79-91.
19. Миддендорф А. Ф. Очерки Ферганской долины / А. Ф. Миддендорф; [пер. с нем. В.И. Ковалевского]. – СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1882. – 60 с
20. Мильков Ф. Н. Ландшафтная география и вопросы практики / Ф. Н. Мильков. – Москва: Мысль, 1966. – 256 с.
21. Мордкович В. Г. Степные экосистемы / В. Г. Мордкович. – Новосибирск: Наука, Сиб. отделение, 1982. – 206 с
22. Мурзаев Э. М. Словарь народных географических терминов / Э. М. Мурзаев. – М., 1984.– 653 с.
23. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер [пер. с нем. О. Н.Трубачева (с доп. Б. А. Ларин)]. – М.: Прогресс, 1986. – Т. 3. – 831 с.
24. Эверсманн Э. А. Естественная история Оренбургского края / Э. А. Эверсманн. – Оренбург: Тип. Штаба Оренб. корпуса, 1840. – Ч. 1. – 99 с.

Dayneko P.

EVOLUTION OF SCIENTIFIC VIEWS ON STEPPE LANDSCAPES IN THE BOTANIST GEOGRAPHICAL RESEARCHES

In the process of writing the article we revealed the features of transformation the scientific views on steppe landscapes in the context of development and formation botanical and geographical researches, the relevance of a refinement of this terminology for the solution of regional issues of rational use is reasoned. The presence of a large number of different opinions about the nature of the steppes, its characteristic features indicate a long process of forming geoeological representations about steppe landscapes in domestic and foreign science.

During the progress of geographical and botanical knowledge (mid-XIX-early XX century), the change in the level of development and settlement of the steppes of the northern Black Sea coast, as well as the transformation of social and scientific thinking, an expansion of ideas about steppe landscapes was leading to formulation two approaches to the study of the concept of «steppe»: geographical and geobotanical. As Viacheslav Mordkovich observes, the objective reason for the ambiguous impression about the steppes is the extraordinary variety of steppe biomes, which predetermined primarily by their large expanse.

The scientist rightly confirm that to accurate determination of steppe ecosystem is necessary to apply all its constituent elements: climate, flora and fauna, microflora and soil. Geographic and geobotanical sides of steppes definition complement each other in intertwined lines. Therefore, a truly complete and unbiased determination of the steppes is only possible by combination of the botanical and geographic approach, when the steppe zone is allocated not only by geographical indices (flatness of relief, the dryness of the climate, black earth), and also with phytocenological characteristics.

Keywords: *steppe, steppe landscapes, steppe zone, botanist geographical researches, armonious exploitation.*